

# AZ ÜNNEPTÖRÉS ~ ÜNNEPRONTÁS ÉS A KÖVÉ VÁLÁS HIEDELME BORNEMISZA POSTILLÁIBAN

UJVÁRY ZOLTÁN

## 1. ÜNNEPTÖRÉS ~ ÜNNEPRONTÁS

Az *ünneptörés* fogalmat Bornemisza Péternél olvassuk az *Ördögi Kísértetek Az ki nem szentelte az ünnepet* című fejezetrész lapszélén.<sup>1</sup> Az *ünneprontás* Arany János és Tompa Mihály *Ünneprontók* című költeménye révén vált ismertté.

Az ünneprontók a mondákban – népi hiedelmekben – vasárnap, ünnepnap a tiltás ellenére dolgoznak, táncolnak vagy más, ünnephez nem méltó cselekedetet végeznek. Ezek közül főleg az ünnepnapra való táncolásra vonatkozóan találunk bőséges anyagot. A magyar kutatók figyelmét erre Arany János költeménye irányította. Az írások többsége Arany János költeményének a forrását kutatja és néhány utalástól eltekintve kizárólag az ünnepnapon való táncolás eredetével és annak a verssel való összefüggésével foglalkoznak.

A méltatlan ünneplésnek számos egyéb változata ismeretes. Valószínűleg ez az oka, hogy Bornemisza példái elkerülték a figyelmet, s Tompa *Ünneprontók* című költeményét is csak érintőlegesen kapcsolták a témához, noha az is az ünneprontás néphagyománybeli hiedelmén alapul.

A keresztény egyház a kora középkortól szigorúan tilalmazta az ünnephez, vasárnaphoz nem illő cselekvéseket, elsősorban a mulatozást, táncolást és hasonló szigorral lépett fel a munkát végzőkkel szemben is. A tiltás megszegőivel kapcsolatban az a hiedelem alakult ki, hogy őket az Isten megbünteti. A méltatlan ünneplést az egyház az ördög praktikájával magyarázta. Ez tűnik ki Bornemisza munkájából is.

Bornemisza első példaként egy „oskola mesterből lett polgárt” említ, aki úgy hitte, hogy az Istent bárhol szolgálhatja, ezért ő vasárnap is dolgozhat. Az ilyen ember „elfajul az Isten ígéjétől”, végül szerencsétlen lesz, gyermekei elhalnak és minden marhája feleségével másra száll, ő pedig egy vasárnap szekere alatt „nagy kinnal hal meg.”

<sup>1</sup> *Csefkó Gyula*: Régi feljegyzések a méltatlan ünneplésről. *Ethn.*, XLII. 1931. 150–153.; *Katona Lajos*: Arany Jánosnak „Az ünneprontók” c. balladája. *Egyetemes Philológiai Közöny*, XXIII. 1899. 954–955.; *Katona Lajos*: Az ünneprontók. *Ethn.*, 1900. 297–309.; *Binder Jenő*: Párhuzamok Aranyhoz, II. Az ünneprontók. *Egyetemes Philológiai Közöny*, XXIV. 1900. 20–25.; *Balogh József*: Az „ünneprontók.” Szélgjegyzetek Arany balladájaéhoz. *Budapesti Szemle*, 197. kötet. 1924. DLXVII. szám, 71–80.; *Balogh József*: Az ünneprontók. *Ethn.*, XXXVI. 1925. 62–63.; *Balogh József*: Ünnepnap és ünneprontás. *Ethn.*, 1926. 113–121.; *Zlinszky Aladár*: Arany balladaforrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, X. 1900. Az ünneprontók forrásáról: 283–286.; Aranyhoz I. még kritikai kiadás: *Kisebb költemények*. Budapest, 1951. 532–534.; *Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1976. 181–182.; *Tolnai Vilmos*: Ünneprontók. *Ethn.*, XIV. 1903. 159–160.; *Versényi György*: A bányarémről. *Ethn.*, I. 1890. 344.

Másik példa szerint Bornemisza egy bizonyos Balasi Jánost arra kért, hogy ne induljon útnak vasárnap a prédikáció előtt. Az nem hallgatott rá, szekerének tengelye eltört, rakománya „mind elveszett.” Azok is megbűnhődtek, akik nem gyónnak és úrvacsorával nem élnek.

Mindezeket Bornemisza bálványimádásnak, *ünneptörésnek* nevezi, okozójának, előidézőjének az ördögöt tekinti.

*Az ki nem szentelte az ünnepet*

Vala egy Oskola Mesterbol lot polgar, ki vélte hogy o annyit tanult, hogy Predikacio nekul el lehetne. Ezt sokszor az o tel[he]tetlen szorgalmatossaga vasarnapis hol egy, hol mas dologra vitte, hol szolobe, hol szanto foldre, hol sokadalomba. Kírol mikor meg szolitottac, azt felelte, hogy o érti à mit à Predikator mond. Es azt elis hitte hogy igaz, Es akorholis Istent szolgálhat, es imatkozhatic, es tanulhat. Ez ockal el faul az Isten igeietul, vélem, hogy az igaz hitis meg hidegszic benne. Végre életibennis szerenczetlen lesz, Sot gyermekijs el halnac es minden marhaia felesegeuel egyben masra szál: o penig így hal meg: Hogy egy vasarnap à terh alat el toric szeker, es azt mikor emelne, meg szakad es béle ala esic, es miatta nagy (855 v°) kinual hal meg, olykor mikor o maga sem vélne, es vigasztalat sem hiuatot hozza, hanem czac átkozodot. Kinek halalat orulte felesegeis.

Sokan iartac igyis, hogy mikor intenem az tanulasra, es hogy gyakran meg gyonnyanac, es az wrnac szent Vaczoraiaual hiteket erositzeec, Ezt az kic semmíneec vétec, olykor holtac meg, hogy hon nem talaltac leki paztorokat, es vigasztalas nekul holtac meg, meg remult hitetlen szíuel.

Egyszer Balasi lanost kérem, hogy predikacio elot ne indulna el vasarnap, Monda: sieto dolgunc vacyon, azt maszoris meg talallyuc. Mondec neki: Meg lad, tobbet kel kesned az vttonnis ez miat. Es mindon egy mély foldet ment volna, az melly kotsin terhes ladaia volt, el toric az tengel, es soc ido tolt benne, míg masunnan tengelt hoztac. Az mit vítiss kotsian az kiert sietet, mind el veszet végre.

Ezeket az baluany imadasrol es unnep toresrol mondam, hogy érczed mint szokot azbannis be keuerni sokat az ordog. (854–855.)

A méltatlan ünneplésre vonatkozóan számos példát olvashatunk a 16-17. századi munkákban. Csefkó Gyula több olyan vallásos tartalmú műre hívja fel a figyelmet, amelyek munkavégzést, mindenféle szórakozást tiltó adatokat tartalmaznak. Egy, 1654-ből való példa:

Vasárnapoknak főbben sátoros nagy ünnepeknek mint Husvétnak, Karácsonnak és Pünkösödnek sz. napjának, reszezeskedéssel, házakban vagy kin az uczákon tánczolásal és egiéb éktelen cselekedetekkel, mint öntöszködéssel, verekedéssel való meg fertéztetések az iffiú népektől ennek utának tilalmaztatnak.

A vasárnap, ünnepnap megrontóit a következőképpen sorolja fel egy 1670-ben megjelent egyházi könyv:

A kik réggel megjelenvén sok restséggel, tunyasággal, aluvással az Urnak gyuelekezetiben a' szent napon a' napnak toebb részét eltoeltik henyélesekben, bor italokban, korcsmákon, kapuk koezoett: házak alatt hijában való beszédekben, rágalmasásokban, trágárkodásokban, kártyázásokban, koczkázásokban, ostábla jádzásokban; széille járásokba, mezoel látni, szántó foeld, gabona, szoeloe látni mennek, mennek szomszéd faluban, mennek nyulászni. Isteni tisztelet után mindent itilnek szabadosnak. Hegyre mezőre mennek; házokban kártyáznak; uttázán, városon, s' falun kivuel boecstelenuel jádzanak, kiáltoznak: korcsmákon isznak, tánczolnak.

Az ünneptörésre, ünneprontásra vonatkozó adatok, valamint a méltatlan ünnepléssel kapcsolatosan kialakult hiedelmek, mondák, legendák a 11. századtól napjainkig nyomon követhetők. Különösen nagy irodalma van az ünneprontó tánc kérdéskörének. Az ünneprontók a hiedelem szerint súlyos büntetésben részesülnek: elragadja őket az ördög, kővé válnak, elsüllyednek. Arany János költeményében a pünkösdi ünnepén táncoló a „pokol tüzes fenekére” jutottak. Idézzük fel a vonatkozó részeket:

Zendül, kondul szent harangszó  
Csengve, bűgva messze hangzó  
«Imára! Imára!»  
Jámbor népe a kis helynek  
Halkan lépve gyűlnek, mennek

Imára, imára

...  
De mi réjja riad? De mi ördögi zaj,  
Rekegő szitok és otromba kaczaj,  
Hogy reszket az egyház tornya? ...  
Szembe' Isten hajlokával,  
Nem törődve a szent mával,  
Foly tegnapi dőre tivornya.

...  
S mint szél ha forogva ragad port:  
Úgy tánczol el, egy bőszi harczi-zenére,  
(Mondják, a pokol tüzes fenekére)  
Az egész őrjöngő csoport.

Tompa Mihály Aranyéval azonos című versét egy évvel korábban, 1846-ban írta. Erre utalok a kővé válásról szóló mondákkal kapcsolatban. Tompa költeménye egy létező hely, a regéci vár (Abaúj m.) közelében látható *kőtestvérek* „regéjét” mondja el. Egy „zsémbes nő” „durcás vén lány” a három „testvérfiaikat” ünnepnapon szőlőmunkára küldi. Az „ifjabb leánytestvérök” szól:

„Hát nincs ma ünnep nénémasszony?  
Azt gondolám ú r n a p j a v a n...”

A vén leány ráripakodik, a fiúk egyetértének a nővérükkel:

„Mert mind bolond, ki ünnepel,  
Míg nem gazdag ..., dolgozni kell!”

Az ifjú leány nénje parancsára fáért indul az erdőre. Útközben kedvesével találkozik. Együtt mennek a templomba:

„Ifju, leány együtt menének  
Az Istennek háza felé,  
Napján az úr szent ünnepe.”

Eközben a fiútestvérek a szőlőben dolgoznak. A nővérük *dült-fült* mérgében, mert a leány nem ment haza. Így szidta öccseinek és azok is hűgukat:

„- Ünnep s lány hétszer átkozott legyen!”  
„A bőszi fiúk...”

...  
Midőn testvért és ünnepet  
Mocskos szókkal szidalmaznának:  
Szőlőjük tüske s gazberekké,  
S ők ... k ő b á l v á n y n y á v á l t o z á n a k.”

A kővé válás motívuma Európa-szerte ismeretes. Zlinszky Aladár és Binder Jenő egy cornwalli mondát említ, amely szerint leányok a vasárnapi istentisztelet idején ahe-lyett, hogy a templomba mentek volna, a mezőn sétáltak. Két gonosz szellem muzsikus alakjában táncra gerjesztette őket. A derült égből villám csapott rájuk s mindannyian kővé dermedtek.

A magyar nyelvterületről egy nagybányai parasztlány elbeszélése nyomán Tolnai Vilmos jegyezte fel azt a mondát, amely szerint a Felsőbányáról Kapnikra vezető út mentén látható kővé vált házaspárt az Isten változtatta kővé, mert vasárnap dolgoztak. Egy másik, a német eredetre mutató körmöcbányai monda szerint az Isten azért változtatta kővé az elsüllyedt bányászokat, mert éjfélkor az ördög prédikációját hallgatták.

A büntetés harmadik csoportjába azok a mondák, hiedelmek tartoznak, amelyekben az ünneprontók a föld alá süllyednek. A Vas megyei Rábahídvégen feljegyzett monda egy csárda elsüllyedéséről szól. A hagyomány szerint a csárdában húshagyókedden nagy mulatságot rendeztek, táncoltak, vigadtak. Éjfélkor, a böjt kezdetekor a mulatást egy pár kivétellel abbahagyták. A táncoló párt hiába kérelték, mintha csak az ördög

szállta volna meg őket, tovább táncoltak, mulattak. A többiek eltávoztak, ők pedig a csárdával együtt a föld alá süllyedtek.

Az egyházi tilalmat megszegők büntetésének három általánosan elterjedt hiedelembeli változatán kívül szórványosan más példák is előfordulnak. Ebbe a körbe tartoznak Bornemisza példái és azok is, amelyekben a személy cselekménye kárára büntetődik (pl. kővé válik az ünnepnapon sült kenyér). Bornemisza munkája tanulságos adatokkal járul hozzá az ünneptörés ~ ünneprontás hagyománykörének történetéhez. Nem pusztán hiedelemadatot kapunk, hanem saját élményből fakadó mondai műfajba sorolható történeteket.

## 2. KŐVÉ VÁLT LÓ ÉS LOVAS

A történeti és hiedelemmondák egyik jellegzetes motívumcsoportját alkotja a kővé válással kapcsolatos szóbeli hagyomány.<sup>2</sup> Az első ide tartozó történetet Bornemisza Péter prédikációinak IV. kötetében találjuk. Eszerint egy úrvacsorát vivő papot útonállók tartóztattak fel és arra kényszerítették, hogy a szentelt ostyából adjon a lovuknak. Miután ez megtörtént, a ló és lovasa sziklává változott.

Ez a monda- ill. mesemotívum napjainkig megőrződött a népi emlékezetben. Egy közelmúltban megjelent mondakötetben a kővé válás egyik változatát olvassuk, amelyet egy 58 éves asszony mondott el 1984-ben a bihari Belényesújlakon.

Régen, amikor Krisztus és Pál apostol a földön járt, tanálkozott ill. a mi hegyeinken egy kecskepásztorral. Krisztus és Pál apostol éhesek vótak. Beszélgettek a kecskepásztorral és megpillantották a csorda kecskét. Krisztus erefel kért a kecskéstül egy kis tejet.

A kecskés fősvény vót és azt mondta:

Hát nem látja, nem kecskéek azok, hanem kövek.

Erre aztán Krisztus megharagudott.

Hát ha azt mondád, hogy kövek, akkor változzanak küvé!

Küvé is váltak. De küvé változott még a kecskepásztor is. Azon a helyen még most is ott vannak a kúkecskéek, meg a pásztor kübül.

Ennek a mondának általánosan ismert a balatoni kecskekörmökről szóló változata. Múlt századi feljegyzés szerint a mondát I. András királyhoz kapcsolja a néphagyomány. A királyfi számkivetve bolyongott az országban. A Balaton partján kecskenyáját őrző pásztorral találkozott. Kérte, hogy adjon neki ételmet. A pásztor megtagadta arra hivatkozva, hogy nincs semmije, noha tele volt a tarisznyája. A királyfi megátkozta, s a pásztor a nyájával együtt kővé vált.

A kővé válást, ill. a kővé változtatást szinte kivétel nélkül valamilyen rossz cselekedet, tilalom megszegése, Isten, Krisztus ellen való vétkezés idézi elő. Az ilyen cselekvések miatt személyek, illetőleg a személyekkel összefüggő tárgyak, a cselekvések eszékei válhatnak kővé. Felsőbányához (Szatmár m.) környékén a mezőn boglya alakú kövek láthatók, amelyekről a következő monda ismeretes:

<sup>2</sup> *Koltay-Kastner Jenő*: Bornemisza Péter humanizmusa. Irodalomtörténet, 1953. 94.; A belényesújlaki monda: *Faragó József-Fábián Imre*: Bihari népmondák. Nagyvárad, 1955. 212.; Balatoni példa: *Csaplovics János*: Gemälde von Ungern, I. Pest, 1829. 66.; Felsőbányához: *P. Szathmáry Károly*: Magyar rege-világ. Pest, 1872. 122.; Nagysárréti példák: *Dám László*: A kővé vált kenyér hiedelme a Nagysárréten. Ethn., LXXIX. 1968. 429–430. További hivatkozásokkal. Turapataki példa: *Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia. Budapest, 1928. I. 190.; A szerencsi példa: *Szabó Lajos*: Taktaszadai mondák: Budapest, 1975. 334.; A pribeli kőasszonyhoz l. még: *Szoboki Ferenc*: A pribeli kőasszony és a fejetlen remete. Napkelet, I. 1857. 336–337.

Egy gazda ünnepnapra templomba menetel idején a családját a mezőre küldte, hogy a közelgő eső előtt a renden lévő szénát boglyába rakják. Amikor néhány nap múlva a gazda kiment a mezőre döbbenetesen látta, hogy a boglyák kővé váltak.

A hiedelem szerint vasárnap és az egyházi ünnepeken munkát végzők önmaguk idézik el a kővé válást. Számos példa ismeretes arra, hogy bizonyos napokon nem szabad kenyeret sütni, mert a kenyér kővé változik. Így pl. a Nagysárrét egész területén él az a hiedelem, hogy Úrnapján nem szabad kenyeret sütni, mert az kővé változik. A monda egyik hőmezővásárhelyi változatában a kenyér kővé válását az említett kecskés pásztor esetéhez hasonlóan a fősvénység idézte elő.

A Jézus Krisztus földön jártában keltében egyszer igen megéhezett, bement hát egy házhoz s kérte a gazdasszonyt, hogy amivel az Úr isten megáldotta! ...

De az asszony nagyon fősvény volt, azt mondta ő bizony nem adhat semmit, mert maga is a piacról él, most is más napja már, hogy egy falat kenyér nincs a háznál.

Pedig nem mondott igazat, mert hat kenyér meg egy cipő sült akkor is a kemencében. A Jézus tudta ezt nagyon jól, ezért midőn látta, hogy az asszony semmi nélkül elutasítja, azt mondja neki:

Ne is adjon hát az Úr Isten! Azzal elment a dolgára.

Mikor aztán az asszony a kemencéből szedné ki a kenyereket, uram fia! mi történt! egytől egyig mind kővé volt változva!

Ehhez hasonlóan több példa szerint a fősvénység a kővé válás oka. Erről szól a Turapatak mezején látható két kőoszlophoz kapcsolódó történet is. Eszerint a terület urasága éhező jobbágyságait nem segítette. Feleségével kővé változott.

Bornemisza példájához – mint isteni büntetéshez – legközelebb állnak azok a mondák, amelyek a gyermeke fenekét kenyérlángossal törülő asszonynak a kővé válásáról szólnak. Ilyen történetet az esemény helymegjelölése nélkül zempléni falvakban (Mogyoróska, Baskó) magam is hallottam. Szabó Lajos egy szerencsi pásztorcsaláddal kapcsolatban közöl egy mondát.

Gyerekkoromba, Tiszadabon hallottam én erről a szerencsi kőbárány esetiről, hogy hogy vált ez a falka bárány kővé. Ez a juhász, a felesége és a kis fiúcskája, pulija, szóval minden ami ott vót a körzetibe, az kővé vált.

Tehát így mesélték róla, hogy a feleség elvitte az ebédet és mikor a gyerekeknek szüksége vót féré való dolgára és elvégezte, a felesége a juhásznak szakított egy darab kenyérlángost és kitorölte a gyerek fenekit vele. Kővé vált az egész család.

Tehát azt mondták a régi öregek, az Úristen azért attá ezt a csudát, amér az ő szent kenyérét nem becsülte meg. Ez Ond fel, a szerencsi hegyódalba van.

A kővé válással kapcsolatos népmondai történetek az írók, költők képzeletét is megihlették. Mikszáth Kálmán *A pribeli kőasszony* című elbeszélésében a Nógráddal határos Pribel nevű falu határában a hegytetőn látható kőszobor és kisebb-nagyobb kővek létrejötteinek a népi magyarázatát írja le. A történet jó párhuzam a fent említett kecskés pásztor és kecskéinek kővé válásához: azonos alakzatok hasonló magyarázathoz szolgálnak alapul. A gazdag pásztor átkot mond a szolgálójára, aki saját céljára megfeji a kecskéket. Ebben a mondában is zsugori, fősvény a gazda, de nem ő, hanem a tolvaj bűnhődik.

Tompa Mihály több költeményének a kővé vált személyekről szóló népmonda az inspirálója. Így pl. feldolgozta a Lipóc „várnak átellenében” öleiben gyermekét szívére ölelő kőasszony szomorú történetét (*A kőasszony*). Az *ünneprontók* című verse az ünnepen is dolgozó testvérek kővé válásáról szól. A versbeli monda a Regéc várához (Abaúj m.) közeli hegyen látható kőalakhoz kapcsolódik. Egy másik költeményben a leányoktól pártát lopó vénlány önmagának kívánja a kővé válást, csakhogy övé maradjon a párta. A kívánsága teljesül: *A pártás maig ott áll / Monok mellett a határba (A párta tolvaj)*.

Szintén a kővé válásról szól *A bojtár* című költemény. Egy bojtár, akinek elpusztult a nyája, kezében egy kis bárányt az ég felé tartva kővé változott.

A példákat bőséggel szaporíthatjuk mind a szájhagyományból, mind a műirodalomból. Mindezek jól mutatják, hogy a kővé válás hiedelme változatos formában él a magyar folklórban. Ezt a mondai, hiedelmi motívumot Bornemisza példája révén évszázadokra vezethetjük vissza. A papnak az ostyát erőszak ellenére sem lett volna szabad a ló szájába tenni. Ezért kellett bűnhődnie. Az említett párhuzamokban az okok hasonlóak: elítélendő cselekvés, megalázó magatartás, bűnös tett, erkölcsi, hitbeli, közösségi szabályok megsértése.

#### DER GLAUBE AN DAS FESTVERDERBEN-FESTENTWEIHEN UND DAS ERSTARREN ZU STEIN IN DER POSTILLE DES PETER BORNEMISZA

Der Nachlaß von Peter Bornemisza bietet der Folkloreforschung eine schier unerschöpfliche Quelle. Vorliegende Schrift behandelt das Vorkommen der beiden Glaubensansichten, beziehungsweise deren folkloristischen Beziehungen.

Das Festverderben (Festentweihen kommt bei Bornemisza unter dem Kapitel mit dem Titel *Die, die das Fest nicht weihten* am Seitenrand vor. In den Sagen und im Volksglauben arbeiten und tanzen die Festverderber trotz des Verbotes an Sonntagen und Feiertagen oder verrichten andere, für das Fest unwürdige Arbeiten. Bornemisza nennt diese Handlungen Götzendienerei, Festentweihung und hält den Teufel für den Anstifter. Die Studie beschäftigt sich mit den diesbezüglichen europäischen folkloristischen Parallelen, beziehungsweise mit deren bestrafung, – zum Beispiel dem Erstarren zu Stein.

Das zweite Kapitel untersucht den Glaubenskreis des zu Stein erstarrten Pferdes und Reiters. Die hierzu gehörende Geschichte ist im IV. Band der Bornemisza Predikation enthalten. Der zweite Teil der Publikation zieht dessen Angaben gemeinsam mit den aus der rezenten Folkloresammlung entspringenden Lehren in Betracht.

*Zoltán Ujváry*